

Miesto byzantskej filozofie v dejinách filozofie¹

Ján Zozuľak

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, SR

ZOZULAK, J.: Byzantine Philosophy in the History of Philosophy.
Philosophica Critica, vol. 1, 2015, no. 2, ISSN 1339-8970, pp. 45-52

This article was written on the occasion of 40th anniversary of research of Byzantine philosophy, which was established in 1975 as a scientific discipline. Previously, the issues of Byzantine Empire were mostly examined by so called "Byzantology", the discipline focused on the study of Byzantine history, languages and arts. After the first monograph on Byzantine philosophy by V. Takakis was published, in which he introduced the term "Byzantine Philosophy" as the name for an international research, the systematic scientific work has started in this area. Attention is also drawn to the name Byzantine Empire, which is closely linked with the term "Byzantine Philosophy", and stresses the importance of studying Byzantine philosophy in Slovakia in terms of Cyril and Methodius mission. Probably the first definition of philosophy presented in the language of the Slavs is in the work of Constantine the Philosopher.

Key words: Byzantine philosophy – History of philosophy – Byzantology – Byzantine Empire

V medzinárodných vedeckých kruhoch sa už niekoľko desaťročí zvýšená pozornosť kladie štúdiu byzantskej filozofie a výsledky vedeckej práce významných odborníkov v tejto oblasti priniesli zaujímavé poznatky, zvlášť v súčasnej dobe, ktorá čelí mnohým filozofickým a spoločenským výzvam. Prelom nastal v druhej

¹ Tento článok je výsledkom riešenia vedecko-výskumného projektu *Témy byzantskej filozofie a ich reflexie na Slovensku* (VEGA č. 1/0039/14).

polovici 20. storočia po vydaní prvej systematickej monografie *Byzantská filozofia*, ktorej autorom je V. Tatakis. Vďaka jeho žiakovi L. Benakisovi sa byzantská filozofia etablovala v roku 1975 už ako samostatná vedecká disciplína. V tomto roku bol Medzinárodnou spoločnosťou pre štúdium stredovekej filozofie (Société Internationale pour l'Etude de la Philosophie Médiévale – SIEPM) zavedený termín „byzantská filozofia“ ako názov pre medzinárodný výskum a v mnohých krajinách sa začala systematická vedecká práca v tejto oblasti. Napriek novým poznatkom sa však doposiaľ nepodarilo podrobne preskúmať a analyzovať byzantské filozofické myslenie a uspokojivo odpovedať na otázku, aký pokrok urobili byzantskí filozofi vo svojej dobe, čím obohatili filozofické myslenie svojich predchodcov, do akej miery ovplyvnili neskoršie filozofické myslenie európskych filozofov a aký bol ich vplyv na sýrsku, arabskú, latinskú a slovanskú kultúru. Nie je docenený ani ich vplyv na formovanie spoločnosti.

Hoci obdobie Byzantskej ríše spadá do stredovekých dejín (Kuksewicz 1982), koncom 19. storočia vznikla byzantológia² ako samostatná historická disciplína zameraná na štúdium byzantských dejín, jazyka a umenia. V súčasnosti sa byzantológia na univerzitách obvykle prednáša na katedrách dejín alebo na katedrách klasickej filológie, preto je úzko previazaná najmä s klasickou filológiou. V posledných desaťročiach sa v byzantológii uskutočnil komplexnejší výskum podporený kritickým vydaním textov z byzantského obdobia. Išlo prevažne o historické a filologické byzantské texty. Historici a filológovia sa však len okrajovo venujú byzantskej filozofii, preto filozofické texty boli doposiaľ málo vydávané a skúmané. Odborníkov čaká ešte veľa práce na ich zozbieraní, vydaní a analyzovaní.

Od byzantológie k byzantskej filozofii

Súčasná byzantológia priviedla historický výskum k zásadnému obratu, hoci sa pozitívne prehodnotenie historického a kultúrneho prínosu národov Byzantskej ríše neintegrovalo do historického povedomia západu (Oehler 2000, 46). Byzantskej filozofii sa ako prvý začal venovať V. Tatakis (1896–1986), profesor filozofie na Aristotelovej univerzite v Tessalonikách (Grécko), ktorý začal zdô-

² Byzantológiu založil K. Krumbacher (1856–1909), profesor gréckeho jazyka na univerzite v Mníchove, odborník na byzantský grécky jazyk, literatúru, históriu, ktorý vynikajúco poznal byzantskú kultúru. Bol jedným z hlavných propagátorov byzantských štúdií ako samostatnej akademickej disciplíny na moderných univerzitách a založil časopis *Byzantinische Zeitschrift* (1892) a *Byzantinisches Archiv* (1898).

razňovať význam filozofického prínosu Byzancie. Priekopníckou prácou v tejto oblasti bola jeho monografia *Byzantská filozofia* (Tatakis 1949), vydaná v Paríži roku 1949, ktorá bola pre medzinárodnú bibliografiu medzníkom pri štúdiu byzantskej filozofie (Μπενακης 1971, 390). Paradoxne pred Tatakisovou monografiou sa ani v západnej, ale ani v gréckej historiografii neuznávala existencia filozofického myslenia vo Východorímskej (Byzantskej) ríši, hoci existovalo a rozvíjalo sa celých jedenásť storočí.

Tatakis vymedzil všeobecný charakter a jednotlivé časti filozofických tém na základe diel gréckych autorov a prvýkrát systematicky analyzoval kontinuálne pokračovanie gréckej filozofie v období trvania Byzantskej ríše. Na základe svojho výskumu dokázal, že kozmogonické filozofické teórie antického klasického obdobia nekončia christianizáciou Grékov, ale filozofické posudzovanie problémov a metodické filozofovanie kontinuálne pokračuje a neprerušene sa rozvíja prostredníctvom konštruktívneho tvorivého myslenia byzantských spisovateľov. Tí nakoniec prichádzajú k syntézam, ktoré tvoria dôležitú súčasť dejín filozofie. V knihe *Príspevok Kappadokie do kresťanského myslenia* (Τατακης 1960) sa prejavila Tatakisova hlboká znalosť diela troch veľkých kappadockých mysliteľov: Vasilija Cézarejského (Veľkého), Gregora Naziánskeho (Teológa) a Gregora Nysského, ale aj množstva ďalších postáv tejto geografickej oblasti, ktorá v súčasnosti tvorí časť Turecka.

V. Tatakis analyzoval tiež otázky myslenia byzantských autorov o človeku, dialógu kresťanského a gréckeho ducha a pod. Zároveň objasnil a spresnil metodologické zásady filozofického myslenia Gregora Palamu a predstavil Plotina ako predchodcu kresťanského mysticismu. Okrem toho sa venoval aj ďalším oblastiam filozofického skúmania (logika, epistemológia, sokratovské učenie). V celom jeho diele je evidentné prísne vedecké skúmanie prameňov a prezentovanie informácií o filozofickom myslení byzantských autorov pútavým spôsobom.

Ďalšie smerovanie byzantskej filozofie v celosvetovom meradle načrtla K. Ierodiakonou, editorka kolektívnej vedeckej publikácie *Byzantská filozofia a jej antické zdroje* (*Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*), ktorá bola vydaná v roku 2002 na univerzite v Oxforde: „Ak si kladieme za cieľ obnoviť a premyslieť byzantskú filozofiu, rozhodujúce je detailne preskúmať vplyv raných filozofických tradícií na byzantských filozofov. A navyše, byzantská závislosť na antickom dedičstve je zreteľná v oblasti štúdia, ktorej sa dostalo len ťažko nejakej pozornosti v porovnaní s inými aspektmi byzantskej civilizácie, napríklad previazanosti byzantského a antického umenia. Niet pochyb o tom, že Byzantínci prepisovali, študovali, komentovali a vyučovali texty antických filozofov, preto filozofická

tradícia antiky bola udržiavaná pri živote a odovzdávaná ďalej“ (Ierodiakonou 2002, 8–9).

Pomenovanie Byzantská ríša

Termín „byzantská filozofia“ úzko súvisí s pomenovaním *Byzantská ríša*, ktoré používajú súčasní historici na označenie Východorímskej ríše. Jej dejiny začínajú v 4. storočí a končia v 15. storočí po Kr. Toto pomenovanie je však umelé, pretože obyvatelia tejto časti ríše sami seba označovali za Rimanov (Ῥωμαῖοι) a svoju ríšu nazývali Ῥωμανία, alebo Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων (Ríša Rimanov), čo sa do latinčiny prekladalo ako Imperium Romanorum, teda Rímska ríša. Východorímska (Byzantská) ríša bola chápaná ako neprerušené pokračovanie Rímskej ríše, to znamená dedička gréckej a rímskej kultúry, preto G. Ostrogorsky definoval byzantskú civilizáciu ako syntézu rímskej štátnej formy, gréckej kultúry a kresťanskej viery (Ostrogorsky 1963, 22).

Pomenovanie *Byzantská ríša* prvýkrát použil nemecký historik H. Wolf, ktorý v roku 1557 vydal dielo *Súbor byzantských dejín* (Corpus Historiae Byzantinae). Hoci nešlo o komplexné dejiny, ale o zbierku byzantských prameňov, toto dielo sa stalo základom pre štúdium stredovekej gréckej histórie. Wolf odvodil výraz *byzantský* z názvu gréckej osady Byzantion (Βυζάντιον), na mieste ktorej bolo založené mesto Konštantínopol, hlavné mesto Východorímskej ríše. Jeho použitím chcel odlíšiť dejiny starovekej Rímskej ríše od jej stredovekej nástupkyne. Publikácie *Byzantine du Louvre* (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) z roku 1648 a *Historia Byzantina* Ch. du Cangeho z roku 1680 prispeli k rozšíreniu tohto pomenovania medzi francúzskymi autormi. V dobe osvietenstva ho spopularizovali Montesquieu, Voltaire a Gibbon (Fox 1996). V ich podaní však adjektívum „byzantský“ nadobudlo pejoratívny nádych, pretože túto časť ríše považovali za dekadentnú, a preto nehodnú mena Rímska ríša. Pri porovnaní byzantskej a klasickej antickej civilizácie sa im existencia byzantskej civilizácie javila ako dlhé obdobie úpadku.

Naším zámerom nie je hodnotiť výraz „byzantský“ alebo „byzantinizmus“ v jeho negatívnych konotáciách, ani záporný vzťah k byzantskej kultúre ako dedičstvu európskeho osvietenstva 18. storočia, kedy „rodiaca sa moderná historická veda sa v programovej ideologickej opozícii proti feudálnemu poriadku obracala ku klasickému Grécku a Rímu ako k vrcholnému spoločenskému a kultúrnemu ideálu. Všetko, čo nasledovalo potom, bolo podľa ich hodnotenia už len dobou

temna a úpadku“ (Zástěrová 1992, 5). Myslenie historikov d'alších generácií silne ovplyvnila kniha *Dejiny úpadku a zániku Rímskej ríše* (Gibbon 2012) anglického osvietenského historika E. Gibbona, ktorý bol presvedčený, že obdobie Byzantskej ríše je víťazstvom barbarstva a náboženskej viery nad rozumom. Viac ako sto rokov po smrti E. Gibbona (1737–1794), „ktorého osvietencky naivné a iracionálne neobjektívne odsúdenie Byzancie a jej vkladu do dejín Európy výrazne deformovalo všeobecné povedomie o tejto civilizácii“ (Řoutil 2010, 365) iný britský vedec S. Runciman (1903–2000) na základe stredovekých západných a byzantských kroník prehodnotil historické fakty a sprístupnil informácie z arabských, arménskych a sýrskych prameňov. Svojou vedeckou prácou v oblasti skúmania byzantských dejín a kultúry, obsiahnutou v 27 knižných publikáciách, otvoril nové možnosti vedeckého bádania a ukázal, že je nevyhnutné znovu prehodnotiť minulosť a obrátiť pozornosť na hodnoty, ktoré ponúka byzantská civilizácia.

K historickému a filozofickému vývoju Byzantskej ríše nemôžeme pristupovať tendenčne a už vôbec nie ideologicky, pretože v záujme objektívneho posudzovania historických faktov by pre každého bádateľa malo byť prioritou pochopiť to, čo východ a západ spája, nie to, čo ich rozdeľuje. Dejiny opakovane potvrdili, že vytváranie napätia medzi východom a západom viedlo k vojenským konfliktom a kruto na to doplatili všetci obyvatelia Európy. Zložitý historický, politický, kultúrny a filozofický vývoj východnej a západnej časti Európy by nás mal presvedčiť o dôležitosti venovať serióznou pozornosť objektívnemu skúmaniu európskych dejín a myslenia. Dnešný model spolužitia rôznych národov v európskom priestore, a nielen v ňom, sa môže oprieť o skúsenosti z minulosti, aby sa predišlo konfliktom medzi odlišnými civilizáciami.

Z pohľadu vedeckého bádania považujeme za pozitívne, že po objektívnom preskúmaní historických faktov boli tendenčné názory osvietenecov vyvrátené a bádatelia došli k záveru, že na jednej strane vo východnej časti Rímskej ríše môžeme pozorovať úpadok, ale na druhej strane si môžeme všimnúť pozitívny rozvoj, ba dokonca rozkvet kultúry, umenia i filozofie. Po zániku Západorímskej ríše sa Byzantská ríša stala najvýznamnejším kultúrnym centrom vtedajšieho sveta, v ktorom filozofia nielen prežila, ale mala možnosť ďalej sa rozvíjať. Domnievame sa preto, že aj v slovenskom filozofickom prostredí nastal čas na objektívne vedecké zhodnotenie prínosu Byzantskej ríše, ktorá transformovala antickú filozofiu, kultúru, rétoriku a prírodné vedy. Byzancia fungovala nielen ako neoceňiteľný sprostredkovateľ antických poznatkov a hodnôt, ale stala sa ochranným štítom voči rôznym národom z východu (Peržania, Arabi, seldžuckí Turci, osmanskí Turci a pod.), ktoré ohrozovali Európu. Dejiny potvrdili, že jedným

z najvýznamnejších historických prínosov Byzantskej ríše je ubránenie európskej civilizácie pred útokom islamu, ktorému neodolala ani Perzská ríša. Zabránila tak pohlteniu Európy islamom a umožnila jej ďalej sa rozvíjať na vlastných kultúrnych základoch.

Záver

Výskum byzantskej filozofie na Slovensku je dôležitý z pohľadu cyrilometodskej misie, pretože „územie dnešného Slovenska sa – ako súčasť územia Veľkej Moravy – dostalo na ‚filozofickú mapu Európy‘ v 9. storočí, a to vďaka christianizačnej misii, ktorú na tomto staroslovienskom teritóriu vykonali solúnski bratia Konštantín (Cyril) a Metod“ (Dupkala 2009, 552). Svedčí o tom moravsko-panónska legenda Život Konštantína-Cyrila, kde sa uvádza: „Keď logotet videl, aký (Konštantín) je, dal mu moc nad svojím domom a dovolil mu voľne vchádzať do cisárskeho paláca. Raz sa ho opýtal: ‚Filozof, rád by som vedel, čo je filozofia.‘ On hneď pohotový odpovedal: ‚Poznávanie božských i ľudských vecí, pokiaľ sa človek môže priblížiť k Bohu, lebo učí človeka stať sa vlastnými skutkami obrazom a podobou toho, ktorý ho stvoril.‘ Preto si ho tento muž, veľký a vážny, ešte viac obľúbil a neprestajne sa ho vypytoval na všetko. A on mu vysvetlil filozofickú náuku a málo slovami mu objasnil jej hlboký zmysel“ (Žitie sv. Konštantína 1990, 4).

Táto legenda okrem iného obsahuje pravdepodobne aj prvú „definíciu“ filozofie prezentovanú v jazyku Slovanov (Dupkala 2006, 95–102). Konštantínova definícia filozofie ukrýva vplyv antického myslenia, čo súvisí s jeho štúdiom filozofie na univerzite v Konštantínopole. Definície filozofie podobné tej, ktorú formuloval Konštantín, sa nachádzajú v mnohých príručkách, ktoré sa v tom čase používali na univerzite v Konštantínopole (Ševčenko 1956, 449). Okrem podobných príručiek byzantské filozofické myslenie v 6. storočí výrazne ovplyvnila grécka scholastika a v 8. storočí *Dialektika* Jána Damaského. Konštantín študoval u Fótia a zdá sa, že vo svojich filozofických úvahách dával prednosť hlbšiemu kresťanskému výkladu a opieral sa o kresťanských autorov. Je možné, že Konštantín pracoval s prameňmi kresťanských i nekresťanských autorov podľa vzoru svojho učiteľa Fótia, a že do istej miery mohol byť ovplyvnený humanistickými tendenciami daného obdobia. Podobne aj v súčasnosti je potrebné vrátiť sa k štúdiu prameňov písaných v gréckom jazyku, ktoré nám odkryjú nesmierne bohatstvo hodnotného

filozofického materiálu z obdobia Byzantskej ríše, počas ktorého byzantská filozofia kontinuálne pokračovala v rozvíjaní antickej gréckej filozofie.

Literatúra

- DUPKALA, R. (2006): *Reflexie európskej filozofie na Slovensku*. 2. doplnené a rozšírené vydanie. Prešov: Impresso.
- DUPKALA, R. (2009): Filozofovanie na Slovensku: reflexie a súvislosti (K problematike receptívnosti filozofického myslenia na Slovensku). In: *Filozofia*, 64 (6), 552–559.
- FOX, C. R. (1996): What, if anything, is a Byzantine? In: *Celator*, 10 (3), 36–41.
- GIBBON, E. (2012): *Úpadok a zánik Rímskej ríše*. Bratislava: Premedia.
- IERODIAKONOU, K. (2002): Introduction. In: Ierdiakonou, K. (ed.): *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*. Oxford: Oxford University Press, 1–13.
- KUKSEWICZ, Z. (1982): *Zarys filozofii średniowiecznej. Filozofia bizantyjska, krajów zakaukaskich, słowiańska, arabska i żydowska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Λ. (1971): Η σπουδή της βυζαντινής φιλοσοφίας – κριτική επισκόπηση 1949-1971. In: *Επετηρίδα «Φιλοσοφία» της Ακαδημίας Αθηνών* 1, 390–443.
- OEHLER, K. (2000): Η συνέχεια στην Ελληνική Φιλοσοφία από το τέλος της Αρχαιότητας ως την πτώση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. In: *Μεσαιωνική φιλοσοφία. Σύγχρονη έρευνα και Προβληματισμοί*. Αθήνα: Παρουσία, 45–73.
- OSTROGORSKY, G. (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates*. München: : C. H. Beck.
- ŘOUTIL, M.: (2010): Doslov. Steven Runciman jako historik „Byzance po Byzanci“. In: Steven Runciman. *Zajetí velké církve. Dějiny Konstantinopolského patriarchátu od pádu Cařihradu do roku 1821*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 357–365.
- ŠEVČENKO, I. (1956): The Definition of Philosophy in the Life of Saint Constantine. In: Halle, M. – Lunt, H. G. – McLean, H. – Van Schooneveld, C. H. (eds.). *The Hague. For Roman Jakobson: Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, 449–457.

TATAKIS, B. (1949): *La philosophie byzantine (Histoire de la Philosophie, par E. Bréhier, deuxième fascicule supplémentaire)*. Paris: Presses Universitaires de France.

ΤΑΤΑΚΗΣ, Β. (1960): *Η Συμβολή της Καππαδοκίας στη Χριστιανική Σκέψη*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

ZÁSTĚROVÁ, B. a kol. (1992): *Dějiny Byzance*. Praha: Academia.

prof. ThDr. Ján Zozul'ak, PhD.

Katedra filozofie

Filozofická fakulta

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Hodžova 1

949 74 Nitra

Slovenská republika

jzozulak@ukf.sk